

YENİ BULGULAR IŞIĞINDA MANİSA ULU CAMİ VE MEDRESESİ

MANİSA ULU MOSQUE AND MADRASAH IN THE LIGHT OF
NEW FINDINGS

Cengiz GÜRBİYİK*

Şakir ÇAKMAK**

ÖZ

Saruhanoğulları Beyliği döneminde inşa edilen ve Anadolu Türk mimarisinin müstesna yapılarından biri olan Manisa Ulu Cami, medrese, türbe, hamam, mevlevihane ve çeşmelerden meydana gelen büyük bir külliye'nin parçasını oluşturmaktadır. Ulu Cami ve Medresesi'nde 2019 yılında başlatılan restorasyon çalışmaları kapsamında elde edilen bulgular, özellikle yapının ilk inşa evrelerine ait ilgi çekici verilere ulaşmamızı sağlamıştır. Raspa çalışmaları sonucunda elde edilen en önemli bulgulardan biri, harim kuzey duvarının yapıya sonradan eklendiğinin anlaşılmış olmasıdır. Caminin özgünde erken İslam dönemine özgü "maksure kubbeli camiler" gibi bir avlu çevresine yerleştirilmiş, birbirine kemerlerle bağlı çok sayıda taşıyıcı ve mihrap önünde yer alan bir kubbeden oluştuğu, harimin kuzeyinde bugün mevcut olan ve harimle avluyu ayıran duvarın ilk inşaatta bulunmadığı saptanmıştır. Bu kurgunun, olasılıkla iklim koşulları nedeniyle kısa bir süre sonra değiştirildiği ve harimin kuzeyine bir duvar eklendiği ortaya çıkmıştır. Duvarın inşası sırasında, bu kesimde yer alan sütun ve başlıkların da duvar içinde bırakıldıkları görülmüştür. Batıdaki medresenin, camiden yaklaşık 10 yıl sonra tamamlandığı bilinmekle birlikte, her iki yapının inşasının aynı anda planlanıp planlanmadığı konusu tartışmalıydı. Medrese ile cami arasında gerek harim, gerekse avlunun batı duvarı üzerinde bulunan ve bazıları sonradan kapatılan pencere açıklıkları ile bitişme çizgilerinin varlığı, medresenin inşasına sonradan karar verildiğini ortaya koymuştur. Restorasyon çalışmaları kapsamında çatının çeşitli kesimlerinde yapılan araştırmalar, özgün örtüye ilişkin de ilginç verilere ulaşılmasını sağlamıştır. Onarım öncesi yapının üzeri kurşun levha havası verilmiş betonarme bir örtü ile kaplıydı. Mihrap önü mekân ve türbenin kubbe kısımları ise kurşunla kaplanmıştı. Çeşitli belgeler ve yapıya ait eski fotoğraflar ise aslında uzun yıllar boyunca kiremitle kaplı olduğunu gösteriyordu. Bu alanda yapılan temizlik çalışmaları sonucu tonoz ve kubbe aralarındaki boşluklarda ortaya çıkan 14. yüzyıla ait defolu pişmiş toprak testiler ve bunların üzerindeki toprak tabakası, cami ve medrese çatısının özgünde toprak damlı olduğunu kanıtlamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Manisa Ulu Cami, Medrese, Saruhanoğulları, İshak Çelebi, Restorasyon*

* Dr. Öğretim Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9325-9841> ♦ E-mail: cengizgurbiyik@gmail.com

** Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İzmir.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7317-3023> ♦ E-mail: sakircakmak@gmail.com

ABSTRACT

Manisa Ulu Mosque, constructed during the Principality of Saruhanogulları and stands out as one of the stunning structures of Asia Minor- Turkish architecture, constitutes a part of a large Islamic-Ottoman social complex consisting of a madrasah, a tomb, a bath, a Mevlevi lodge and fountains. The findings obtained within the scope of the restoration works initiated in 2019 in the Ulu Mosque and Madrasah have enabled us to acquire interesting data, particularly with respect to the initial construction phases of the building.

One of the most important findings obtained as a result of the rasping works was figuring out that the north wall of the sanctuary was added to the structure later. It was found out that the mosque was originally constructed around a courtyard like “maqsurah dome mosques” specific to the early Islamic period, consisted of many carriers connected by arches and a dome in front of the mihrab, and the wall existing today in the north of the sanctuary and separating the courtyard from the sanctuary was not built during the initial construction. It was revealed that this setup was changed after a short time, most likely due to climatic conditions, and a wall was added to the north of the sanctuary. In addition, it was observed that the columns and caps in this section were also left inside the wall during the construction.

Although it is known that the construction of the madrasah located in the west was completed approximately 10 years after the building of the mosque, it was controversial whether the construction of both structures was planned at one and the same time. The presence of window aperture and connecting lines between the sanctuary and the western wall of the courtyard between the madrasa and the mosque, some of which were closed later, revealed that the construction of the madrasah was decided afterwards.

The research conducted out with respect to various parts of the roof within the scope of the restoration works have enabled to obtain interesting data regarding the original cover. The structure was covered with a reinforced concrete cover that looked like lead plate before the restoration works. The front part of the mihrab and the domes of the tomb were covered with lead. It was seen through the various documents and old photographs obtained regarding the structure that it was actually covered with tiles for many years. The flawed terracotta jugs of the 14th century, found in the spaces between the squinches and the dome as a result of the cleaning works carried out in this area, and the soil layer around them proved that the roof of the mosque and the madrasah was originally earth-sheltered.

Keywords: *Manisa Ulu Mosque, Madrasah, Saruhanogulları, İshak Celebi, restoration.*

Giriş

Kale surlarının hemen dışında şehre hakim bir konumda yer alan Manisa Ulu Cami, medrese, türbe, hamam, mevlevihane ve çeşmelerden meydana gelen büyük bir külliye'nin parçasını oluşturmaktadır (Fot. 1). Cami, medrese ve türbe tek bir kütle içerisinde toplanmıştır. Medrese, caminin batı cephesine bitişiktir. Medresenin doğu hücrelerinde, içinde İshak Çelebi, karısı ve iki oğluna ait olduğu düşünülen dört mezarın bulunduğu türbe yer almaktadır¹. Caminin kuzey cephesinde bir, medresenin kuzey cephesinde ise iki çeşme mevcuttur. Çukur Hamam olarak anılan hamam, caminin kuzeydoğusundadır. Yakın bir geçmişte onarım geçiren yapı, “dört eyvanlı, köşe hücreli” hamamlar grubuna ait bir örnektir. Mevlevihane, bu yapı gurubunun güneydoğusunda, daha uzak ve yüksek bir alana konumlanmıştır. Yapı topluluğu, banisine ithafen İshak Çelebi Külliyesi olarak da anılmaktadır².

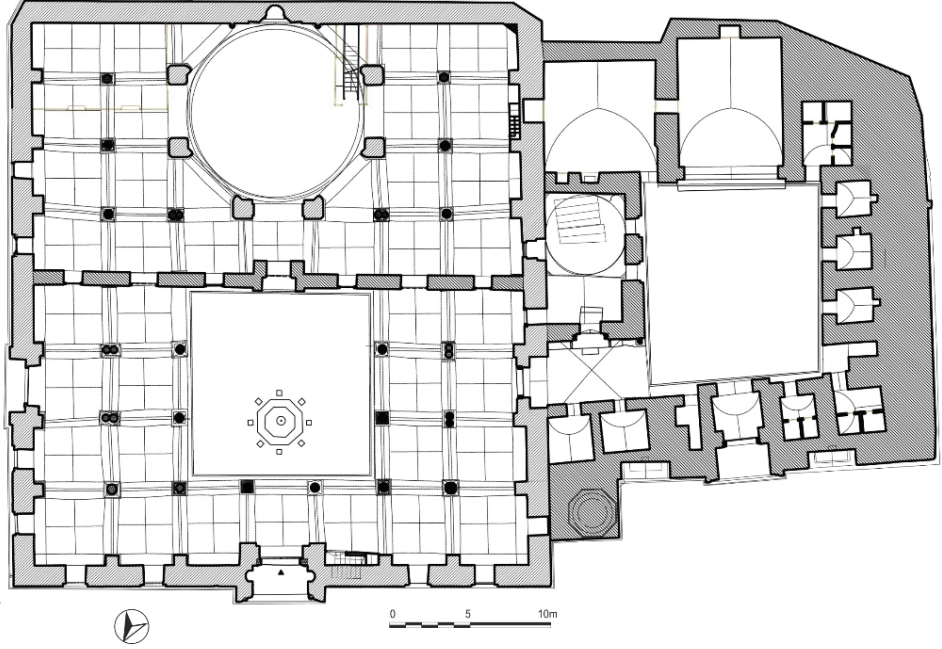
Fotoğraf 1- Ulu Cami. Doğudan genel görünüm.

1 Uzunçarşılı, 1929, 76.

2 İshak Çelebi, Saruhanoğulları Beyliği'nin kurucusu Saruhan Bey'in torunu ve İlyas Bey'in oğludur. Hükümranlığı döneminde Beylik en parlak dönemini yaşamış ve Manisa bu zaman diliminde önemli imar faaliyetlerine sahne olmuştur. Uluçay ve Gökçen, 1939, 33-36; Gökçen, 1946, 183-190; Uzunçarşılı, 1937, 31-32; Emecen, 2009, 171.

Cami

Cami, avlu kuzey taçkapisında yer alan kitabesine göre 768/1366-67 yılında İlyas Oğlu İshak Çelebi tarafından inşa ettirilmiştir³. Güneyden kuzeye eğimli bir arazi üzerinde yer alan yapı, harim, kuzeyindeki avlu ve kuzeybatısındaki minarenden oluşmaktadır (Şekil 1). Batısına bitişik durumdaki medrese ise, giriş açıklığı üzerindeki kitabesine göre yaklaşık 10 yıl sonra 1378'de tamamlanmıştır⁴.

Şekil 1- Ulu Cami ve Medresesi zemin kat rölöve planı.
(İzmir Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'nden işlenerek)

Yapıda inşa malzemesi olarak kesme taş, kabayonu taş, moloz taş, tuğla ve yoğun bir şekilde devşirme malzemeye yer verilmiştir (Fot. 2). Temel seviyesinde bosajlı büyük bloklar, köşelerde düzgün kesme taşlar kullanılmıştır. Cephelerde ise özellikle kabayonu taş, moloz taş ve tuğlanın birlikte kullanıldığı bir örgü söz konusudur. Gerek harim gerekse avluda yer alan sütun ve sütun başlıklarının tümü devşirmedir.

3 Uzunçarşılı, 1929, 74; Uluçay ve Gökçen, 1939, 89; Uluçay, 1940, 143; Ersoy, 1942, 16; Acun, 1985, 127-128; Acun, 1999, 33.

4 Uluçay ve Gökçen, 1939, 90-91; Uzunçarşılı, 1929, 75-76; Riefsthal, 1931, 6; Sönmez, 1989, 352-353.

Fotoğraf 2- Ulu Cami. Kuzeydoğudan genel görünüm.

Cami, günümüzde enine dikdörtgen planlı bir harim ve bir avludan oluşmaktadır. Avluya giriş, doğu ve kuzeyde bulunan iki açıklıktan sağlanmaktadır. Ayrıca batısında medrese ve türbeye açılan bir başka açıklık daha mevcuttur. Avlu üç yönden sivri kemerli revaklarla çevrilidir. Revaklar doğu ve batıda çift, kuzeyde ise tek sıradan oluşmaktadır ve tümü haç tonozlarla örtülüdür (Fot. 3,4). Avluda tek ve çift olarak düzenlenmiş devşirme sütunlar yer almaktadır.

Fotoğraf 3- Ulu Cami. Onarım öncesi avlunun kuzey kanadı.

Fotoğraf 4- Ulu Cami. Onarım öncesi avlunun batı kanadı.

Harime giriş, kuzey duvarı üzerinde yer alan üç açıklıktan sağlanmaktadır. Ortadaki açıklık hafifçe dışarı taşırılarak sade bir taçkapı görünümü verilmiştir. Taçkapı, dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış sivri kemerli bir niş şeklinde düzenlenmiştir (Fot. 5).

Fotoğraf 5- Ulu Cami. Onarım öncesi harim kuzey cephesi.

Enine dikdörtgen planlı harim, mihrap önünde anıtsal bir kubbe, doğu, batı ve kuzeyde ise haç tonozlarla örtülü birimlerden oluşmaktadır. Yaklaşık 11 m. çapındaki mihrap önü kubbesi, güney duvarına bitişik iki sütun ve altı bağımsız payenin oluşturduğu sekizgen taşıyıcı bir sistem üzerine oturmaktadır (Fot. 6). Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Dıştan iki sıra kirpi saçakla çevrelenmiş sekizgen bir kasağı bulunan kubbe, kurşun kaplıdır. Haç tonozlarla örtülü birimlerin tümü, kare ve dikdörtgen kaideler üzerine oturan devşirme sütunlarla taşınmaktadır. Paye ve sütunlar birbirlerine sivri kemerlerle bağlanmıştır (Fot. 7). Ana girişin tam karşısında yer alan, mihrap önü kubbesini taşıyan iki ayak arasındaki kemer diğerlerinden farklı olarak dilimlidir (Fot. 6).

Fotoğraf 6- Ulu Cami. Onarım öncesi mihrap önü mekanı.

Güney duvarının ortasında sivri kemerli bir çökertme içinde yer alan mihrap nişi, yarım daire kesitlidir ve çeyrek küre şekilli bir kavsarayla örtülüdür. Niş, dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınmıştır. Mihrabın iki yanında korint başlıklı köşe sütunçeleri dikkati çekmektedir. Yapıya ait eski bir fotoğrafta nişin bordürlerle çevrelendiği ve yoğun bir kalem işi süslemeye sahip olduğu gözlenmektedir (Fot. 8). Ayrıca niş içerisinde yine kalem işi bir perde motifi dikkati çeker. Bu süsleme anlayışını özellikle 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başlarında çok sayıda yapıda görmek mümkündür. Muhtemelen Ulu Cami de bu yıllarda bir onarım geçirmiş ve mihrap bu görünümü almıştır.

►
Fotoğraf 7-
Ulu Cami. Onarım
öncesi harimden
genel görünüş.

▼ **Fotoğraf 8-** Ulu Cami. 1950'li
yillarda mihrap ve minber.
(İzmir Vakıflar Bölge
Müdürlüğü Arşivi'nden)

Yapının en dikkat çekici unsurlarından biri, gerçek künde-kari tekniği ile yapılmış olan minberidir (Fot. 9). Ahşap oymacılığın en üst seviye de olduğu minber, Gaziantep’li usta Muhammed bin Abdülaziz’in eseridir ve kitabesine göre caminin inşasından 10 yıl sonra 1376 yılında tamamlanmıştır⁵. Kısmen hasar görmüş olan minber geçtiğimiz yıllarda ciddi bir restorasyon geçirmiştir. Minberin özgün kapı kanatları günümüzde Manisa Arkeoloji Müzesi’ndedir.

Avlunun kuzey-batı köşesinde yer alan minare, yüksek kare bir kaide üzerine oturan, sekizgen pabuçlu, yuvarlak gövdeli ve konik külahlıdır (Fot. 10). Minare gövdesi mavi, firuze, sarı ve yeşil renklerle sırlanmış tuğlalarla inşa edilmiştir. Kalan izlerden minarenin şerefeden itibaren onarım gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim 1687-88 yılındaki büyük İzmir depreminde minarenin şerefeden yukarısının çatladığı ve 1689-90 yılında bu bölümün yenilendiği bilinmektedir⁶.

20. yüzyıl başlarına ait fotoğraflarda ve çeşitli çizimlerde ise minarenin taş külahlı olduğu dikkati çekmektedir (Fot. 11). Taş külah minareler de 19. yüzyıl ile 20. yüzyıl başlarında sıkça kullanılmıştır. Muhtemelen bu yıllarda meydana gelen bir hasar sonucu külah tekrar yenilenmiştir. Son olarak bu taş külah 1974 yılındaki bir fırtınada yıkılmış ve son onarımda günümüzdeki halini almıştır.

Fotoğraf 9- Ulu Cami. Minber.

5 Bozer, 2002, 915.

6 Uluçay, 1940, 168-69.

Fotoğraf 10- Ulu Cami. Minareden genel görünüm.

Fotoğraf 11-
Ulu Cami. Minarenin 1940'lı
yıllardaki görünümü.
(İzmir Vakıflar Bölge Müdürlüğü
Arşivi'nden)

Medrese

Caminin batısında yer alan ve Fethiye Medresesi olarak da anılan medrese, taçkapısı üzerindeki kitabeğe göre 780/1378-1379 yılında Saruhanolu İshak Çelebi tarafından, Mimar Emet bin Osman'a inşa ettirilmiştir⁷ (Fot. 12). Yapı tek eyvanlı, açık avlulu ve iki katlı bir düzenlemeye sahiptir. Medresenin kuzeydeki taçkapısının iki yanında ise birer çeşmeye yer verilmiştir. 17. yüzyılda külliye hakkında ayrıntılı bilgiler veren Evliya Çelebi, yapının Fethiye Medresesi olarak da anıldığını, avlunun üç tarafının medrese hücreleri ile çevrelendiğini ve kapısı önünde gölgeli büyük çınarların bulunduğunu söylemektedir⁸.

Fotoğraf 12- Medrese kuzey cephesi.

Yapıda inşa malzemesi olarak kesme taş, moloz taş, tuğla ve devşirme malzeme kullanılmıştır. Yapının en hareketli cephesi aynı zamanda giriş cephesi olan kuzey cephesidir. Kuzey cephede taçkapı cephenin tam ortasında değil hafif doğuda yer almaktadır. Taçkapının iki yanında altta derin sivri kemerli niş içerisine yerleştirilmiş birer çeşme bulunmaktadır. 1991 yılında onarım gören çeşmeler, duvara bağımlı ve tek cephelidir⁹.

7 Uluçay ve Gökçen, 1939, 90-91; Uzunçarşılı, 1929, 75-76; Sönmez, 1989, 352-353.

8 Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2006, 77.

9 Uçar, 2012, s. 37-41.

Fot. 13-
Medrese.
Onarım öncesi
avlu kuzey
kanadı.

İkinci kat, medresenin sadece kuzey ve batı kanatlarını çevrelemektedir. Alt kat, kareye yakın dikdörtgen planlı, revaksız bir avlu etrafına sıralanan hücrelerden oluşmaktadır. Avlunun doğusunda hücre yoktur. Bu alana İshak Çelebi'nin türbesi yerleştirilmiştir. Avlu cephesi sıvasızdır ve iki sıra kirpi saçak avluyu çepeçevre dolanmaktadır. Yapıya ait eski bir fotoğrafta avlu yüzeyi ve saçakların bütünüyle sıvalı olduğu gözlenmektedir¹⁰. Medresenin güneyinde, giriş eksenini üzerinde ana eyvan ve ana eyvanın iki yanında, doğu taraftaki daha büyük olmak üzere birer mekan bulunmaktadır.

Fotoğraf 14-
Medrese.
Onarım öncesi
avlu güney
kanadı.

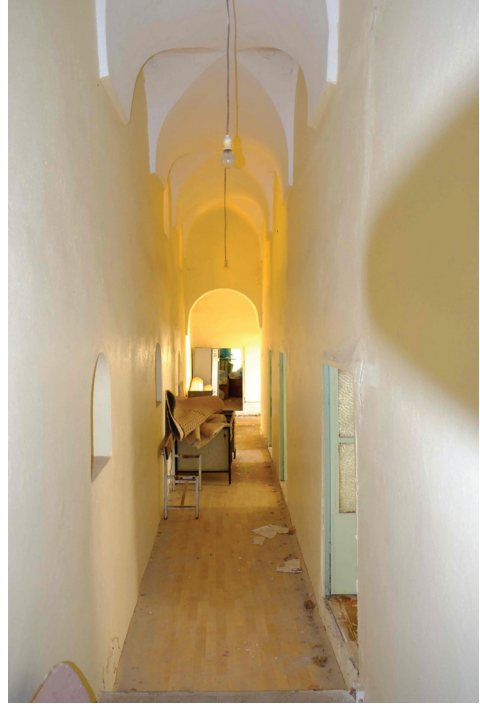
¹⁰ Riefstahl, 1931, res. 11.

Medresenin üst katı, kuzey ve batı kanatlara yerleştirilen hücrelerden oluşan L planlı bir kurguya sahiptir. Hücreler, ince-uzun, dikdörtgen birer koridora açılırlar (Fot. 15). Koridorların üzeri çapraz tonozla örtülüdür. Hücre içlerinde birer ocak nişi yer alır. Güneybatı köşede yer alan hücre diğerlerine oranla daha büyüktür. Medresenin kuzey kolu üzerinde altı hücre yer almaktadır. Üst kat hücreleri sivri kemerli birer pencereyle avluya açılmaktadır.

İshak Çelebi Türbesi

Yapının banisi İshak Çelebi'ye ait türbe, cami avlusu ile medrese arasındaki geçidin güneyindedir. Yapı topluluğunun bir parçası olan türbede İshak Çelebi ve ailesine ait olduğu düşünülen sandukalar mevcuttur¹¹. Türbenin inşası, medreseyle birlikte 780/1378-1379 yılında tamamlanmıştır. Giriş açıklığı üzerinde bir ayet kitabesi yer almaktadır (Fot. 16). Türbeye, üç basamaklı bir merdivenle çıkılan sivri kemerli bir niş içerisine açılan dikdörtgen bir açıklıktan girilmektedir. Girişin iki yanında devşirme düğümlü sütunlar dikkati çekmektedir. Bazı araştırmacılar, türbenin, medresenin bir odası iken 790/1388'de İshak Çelebi'nin ölümü üzerine türbeye dönüştürüldüğünü iddia etmektedir¹². Ancak gerek boyutları gerekse düğümlü sütunlara sahip giriş açıklığı, bu mekânın özgünde türbe olarak tasarlandığı düşüncesini destekler niteliktedir.

Yapı, dikdörtgen planlıdır. Güney kesimi bir kubbeyle örtülmüş, kuzeye doğru bir sivri kemerli tonozla genişletilmiştir (Fot. 17). Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmaktadır. Kare bölümün zemini, dikdörtgen bölüm zemininden yüksektir. Bu bölüm içinde İshak Çelebi ile eşi ve çocuklarına ait olduğu düşünülen dört sanduka bulunmaktadır. İç mekânı, doğu ve batı duvarına açılmış sivri kemerli alt sıra pencereleri ile bu pencerelerin üst orta ekseninde yer alan birer üst pencere aydınlatmaktadır. Doğudaki alt pencerelerden birisi cami harimine, diğeri avlusuna açılmaktadır. Üst pencereler dikdörtgen şeklindedir. Kubbede bir kısmı korunabilmiş çiçek ve kıvrım dallardan oluşan kalemî süslemeler 19. yüzyıl onarımına işaret etmektedir.

Fotoğraf 15- Onarım öncesi medrese üst kat koridorlarından.

11 Uzunçarşılı, 1929, 76.

12 Acun 1999, 396.

Fotoğraf 16- Türbe giriş açıklığı.

Fotoğraf 17- Türbe. İçten genel görünüş.

Restorasyon Çalışmalarında Elde Edilen Bulgular

Manisa Ulu Cami ve Medresesi'nde 2019 yılında başlatılan ve halen devam eden restorasyon çalışmaları kapsamında gerçekleştirilen sıva ve boya raspaları sonucu, özellikle yapının ilk inşa evrelerine ait ilgi çekici verilere ulaşılmıştır. İnşa kitabelerinden caminin 1366-67, medresenin 1378 yılında tamamlandığı bilinmekle birlikte iki yapının inşasının aynı anda tasarlanıp tasarlanmadığı konusu tartışmalıydı. Bazı araştırmacılar medresenin inşasının başlangıçta düşünülmeyeceğini ileri sürse de¹³ bunu kanıtlayacak somut veri yoktu. Caminin gerek harim gerekse avlu batı duvarı üzerinde bulunan ve bazıları sonradan kapatılan pencere açıklıkları ile her iki yapı arasında raspa çalışmalarıyla ortaya çıkan bitişme çizgileri, medresenin inşasına sonradan karar verildiğini, hatta minarenin de medrese ile birlikte inşa edildiğini ortaya koymuştur (Fot. 18).

Sıva raspası sonucu harim batı duvarının güneyinde, medreseye bakan bir pencere açıklığına rastlanmıştır. Bu açıklık, medresenin inşasının sonra harim ile medresenin güneydoğusundaki büyük mekâna ulaşımı sağlayan bir girişe dönüştürülmüştür (Fot. 19).

13 Gençler, Kaplan ve İpekoğlu, 2018, 1884.

Fotoğraf 18-
Raspa sonrası
cami ile medrese
arasındaki giriş
bölümü.

Ayrıca cami ve medrese zeminleri arasındaki kot farkı nedeniyle bu geçişi kolaylaştırmak için harim içerisine merdiven basamakları eklenmiştir. Harim batı duvarına bitişik bu merdivenleri gören ancak sıvadan dolayı sonradan kapatılan pencereyi fark edemeyen bazı araştırmacılar, bu merdivenlerin yıkılmış bir hünkâr mahfiline ait olabileceğini ileri sürmüştür¹⁴.

Onarım sırasında avlunun kuzeybatı köşesindeki yapı ile uyuşmayan camekanlı özensiz oda kaldırılmış, bu kesimdeki duvarlarda yapılan raspa çalışmaları sonucunda batı duvarının kuzey ucunda bir niş açığa çıkarılmıştır (Fot. 20). Minarenin hemen altında yer alan bu nişin özgünde minarenin giriş açıklığı olma ihtimali akla gelse de buna dair herhangi bir ize rastlanmamıştır. Doğu duvarının kuzey ucunda simetriği bulunan bu açıklığın özgünde bir pencere olduğu, minarenin inşası sırasında kapatılarak nişe dönüştürüldüğü anlaşılmıştır.

Fotoğraf 19- Harim batı duvarının güney kesiminde yer alan pencere açıklığı.

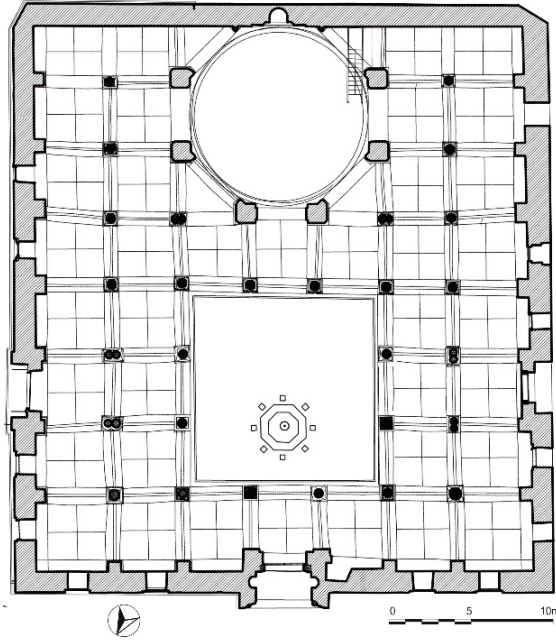
14 Acun, 1999, 34.

Fotoğraf 20-
Avlu doğu duvarının
kuzeyindeki niş.

Raspa çalışmaları sonucunda elde edilen en önemli bulgulardan bir diğeri harim kuzey duvarının yapıya sonradan eklendiğinin kesinleşmiş olmasıdır. Caminin özgünde erken İslam dönemine özgü “maksure kubbeli camiler” gibi bir avlu çevresine yerleştirilmiş, birbirine kemerlerle bağlı çok sayıda taşıyıcı ve mihrap önünde yer alan bir kubbeden oluştuğu, harimin kuzeyinde bugün mevcut olan ve harimle avluyu ayıran duvarın ilk inşaatta bulunmadığı saptanmıştır (Şekil 2).

Şekil 2-
Ulu Cami 1. Dönem
restitüsyon planı.
(İzmir Vakıflar Bölge
Müdürlüğü Arşivi'nden
işlenerek)

Bu kurgunun, olasılıkla iklim koşulları nedeniyle kısa bir süre sonra değiştirildiği ve harimin kuzeyine bir duvar eklendiği ortaya çıkmıştır. Duvarın inşası sırasında, bu kesimde yer alan altı devşirme sütun ve başlıklarının da duvar içinde bırakıldıkları anlaşılmıştır¹⁵ (Fot. 21, 22). Kuzey duvarının doğu ve batı köşelerinde ve sütunları birbirine bağlayan kemerlerde mevcut bitişme çizgileri, duvarın sonradan eklendiğinin somut göstergeleridir (Fot. 23, 24). Bu durum, mihrap önu mekânının kuzeyinde yer alan iki ayak arasındaki dilimli kemeri de daha anlamlı hale getirmektedir. Bu kemerin kuzey duvarının bulunmadığı ilk inşa evresinde mihrap önu mekânını daha vurgulu hale getirmek amacını taşıdığını kabul etmek mümkündür.

Fotoğraf 21-
Raspa sonrası harim
kuzey cephesi.

Fotoğraf 22-
Raspa sonrası harim
kuzey duvarı ve
revaklar.

15 Söz konusu devşirme sütun başlıkları Doç. Dr. Emine Tok tarafından yayına hazırlanmaktadır.

Yapıyı 1954 yılında gerçekleştirilen onarım sırasında ziyaret eden Alman araştırmacı K. Erdmann da kuzey duvarı içindeki sütunları görmüş ve başlangıçta açık olarak inşa edildiğini ve kısa bir süre sonra kapatılmış olabileceğini belirtmiştir¹⁶. Erdmann sütun sayısının sekiz olduğunu belirtse de aslında duvar içerisinde yer alan sütun sayısı altıdır. Yapının özgün durumuna ilişkin bir restitüsyon planı da veren Erdmann'ın çalışması çeşitli araştırmacılar tarafından da görülmüştür. Acun, Erdmann'dan hareketle mimarın plan olarak orta avlulu bir şemayı düşündüğünü fakat hiç uygulamaya koyamadığını ya da iklim koşullarından kısa sürede sütun aralarının duvarlarla kapatılmış olabileceğini söylemektedir¹⁷. Bir başka çalışmada ise Erdmann'ın restitüsyon planına yer verilmeyle birlikte bu konuda yorum yapılmamıştır¹⁸.

Fotoğraf 23- Duvar içerisinde kalan sütun başlıkları ve köşelerdeki bitişme çizgileri.

Fotoğraf 24- Duvar içerisinde kalan sütunlar.

16 Erdmann, 1958, 10.

17 Acun, 1999, 38, 39.

18 Gençer, Kaplan ve İpekoğlu, 2018, 1880.

İslam mimarisinin ilk dönemlerinden itibaren uygulanmaya başlayan maksure planlı cami geleneği, özellikle Kuzey Afrika'da kurulan Fatımiler, Murabıtlar ve Muvahhidler dönemi yapılarında sıkça karşımıza çıkmaktadır. Abbasiler dönemine tarihlenen Kahire'deki *Tolunoğlu Camisi* (876-879)¹⁹, Fatımiler döneminden yine Kahire'deki *El-Hâkim Camisi* (10. yüzyıl sonları)²⁰ ve Muvahhidler döneminde inşa edilen Marakeş'teki *Timnel Camisi* (1153-54)²¹ ile *Kutubiye Camisi* (1147)²² bir avlu çevresine yerleştirilmiş, birbirine kemerlerle bağlı çok sayıda taşıyıcı ve mihrap önünde yer alan kubbeleriyle maksure kubbeli camilerin ilgi çekici örnekleri arasındadır.

Bunların yanı sıra, Memlük sultanı Baybars tarafından 1269 yılında Kahire'de inşa ettirilen *Baybars Camii*²³, avlusunu çevreleyen revakları ve oldukça büyük tutulmuş mihrap önü kubbesi bakımından Manisa Ulu Cami ile büyük benzerlik göstermektedir. Tüm bu örneklerde avlu ile harimi ayıran herhangi bir ayırıcı duvar bulunmamaktadır. Benzer örnekli yapıların tümü coğrafi olarak sıcak bölgelerde yer aldığından, harimin açık olmasında bir sakınca yoktur. Fakat Manisa gibi soğuk kışların yaşandığı bir bölgede, açık cami tasarlamak çok mantıklı değildir. Bu yüzden yanlısın hemen farkına varılmış ve çok kısa bir süre sonra belki de medresenin inşası sırasında harim kuzey duvarı kapatılmıştır. Sonradan eklenen bu duvarın inşa malzemesi ve tekniğinin diğer duvarlar ile aynı olması, bu görüşü destekler niteliktedir. Ayrıca bu duvarın harime bakan iç yüzünde pencere alınlıkları ve alınlıkların üst kesimlerinde hafifletme amaçlı olarak kullanıldığı anlaşılan pişmiş toprak testiler ile aşağıda sözünü edeceğimiz, yapının çatısında ortaya çıkan pişmiş toprak testilerin aynı dönemin ürünü olmaları da görüşümüzü güçlendirmektedir.

Fotoğraf 25-

Kemer boşluklarında yer alan Gotik kurgulu ikili sivri kemerli pencereler.

19 Blair ve Bloom, 2007, 112.

20 Yetkin, 1984, 36; Abouseif, 1997, 184.

21 Kubisch, 2007, 260.

22 Kubisch, 2007, 261.

23 Abouseif, 1992, 223-224.

Sonradan eklenen duvarın üst kesiminde, kemer boşluklarında yer alan Gotik kurgulu ikili sivri kemerli pencereler ve üst-orta kesimlerindeki dairesel formlu gül pencerelerin dönemsel özellikleri, bu değişikliğin 1366-67'de inşaatın tamamlanmasından kısa bir süre sonra gerçekleştirildiğinin bir başka kanıtı olsa gerektir. Gotik kurgulu bu pencere düzeninin sonraki onarımlarla bozulduğu, dairesel pencerelerin tümünün kapatıldığı ortaya çıkmıştır (Fot. 25). 14. yüzyıl ve 15. yüzyıl başlarına tarihli *Niğde Sungur Ağa Camii* (1335), *Peçin Ahmet Gazi Medresesi* (1375/76), *Bergama Ulu Cami* (1398/99) ve *Balıkesir Yıldırım Camii* (1389-1402) gibi çeşitli yapılarda gotik mimarlık etkilerinin varlığı bilinmektedir²⁴. Bu örneklerle Manisa Ulu Cami'yi de eklemek yerinde olacaktır.

Yapının inşa edildiği 14. yüzyıl, Anadolu'da kültürel etkileşimlerin de en yoğun olduğu dönemlerden biridir. Farklı bölgelerden çeşitli sanatçı grupları ve mimarlar, yeni kurulan beyliklere ait şehirlerde ilgi çekici eserler ortaya koymuştur. Örneğin Manisa Ulu Cami'nin minber ustası Muhammed bin Abdülaziz Antepli iken, *Selçuk İsa Bey Camii*'nin (1375) mimarı Ali bin Müşeymeş Şamlıdır ve Şam Emeviye Camii'nin küçük bir benzerini Selçuk'ta inşa etmiştir. Medrese taçkapısındaki kitabeden Manisa Ulu Cami Külliyesi'nin mimarının Emet bin Osman adlı biri olduğu bilinmekle birlikte nereli olduğuna dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Aslanapa, İzmir Kemalpaşa'daki Emet Camii'nin de mimarlığını yapan Emet bin Osman'ın, Kütahya'nın Emet İlçesi'nden olabileceğini öne sürmekte²⁵, Acun da bu görüşü desteklemektedir²⁶. Ancak Ulu Cami'nin plan şemasının erken İslam dönemine özgü maksure kubbeli camilerle olan benzerliği ve inşa tarihinden kısa bir süre sonra eklendiğini düşündüğümüz harim kuzey duvarındaki gotik kurgulu pencere düzeni, mimarın farklı bir coğrafyadan davet edilmiş olabileceğini de akla getirmektedir.

Bu durumda 1366-67 yılında caminin bugün mevcut harim kuzey duvarı olmaksızın inşasının tamamlandığı, medrese ve minarenin 1378 yılında eklendiği söylenebilmektedir. Gotik özellikler taşıyan harim kuzey duvarı da, Erdmann'ın da belirttiği gibi camiden kısa bir süre sonra, olasılıkla medrese ve minarenin eklendiği süreçte inşa edilmiş olmalıdır (Şekil 3, 4).

Cami hakkında merak edilen konulardan biri de mevcut bir kilisenin yerine inşa edilip edilmediği düşüncesidir. Onarım sırasında gerçekleştirilen jeofizik etütler, Evliya Çelebi'nin daha önce bir kilise olduğunu ileri sürdüğünü²⁷, bazı araştırmacıların da desteklediği²⁸ bu düşüncenin güvenilir olmadığını ortaya koymuştur. Etütlerde harimin güneybatı köşesinde bir su yapısına ait olması muhtemel duvarlar dışında herhangi bir temel izine rastlanmamıştır. Araştırmacıları bu düşünceye yönlendiren etmenlerden biri olan yoğun devşirme malzeme kullanımı, dönemin sıkça rastlanılan uygulamalarındandır. Kaldı ki yapının kible yönünün doğru olması da başka bir yapıdan dönüştürülmediği konusunda önemli bir veridir.

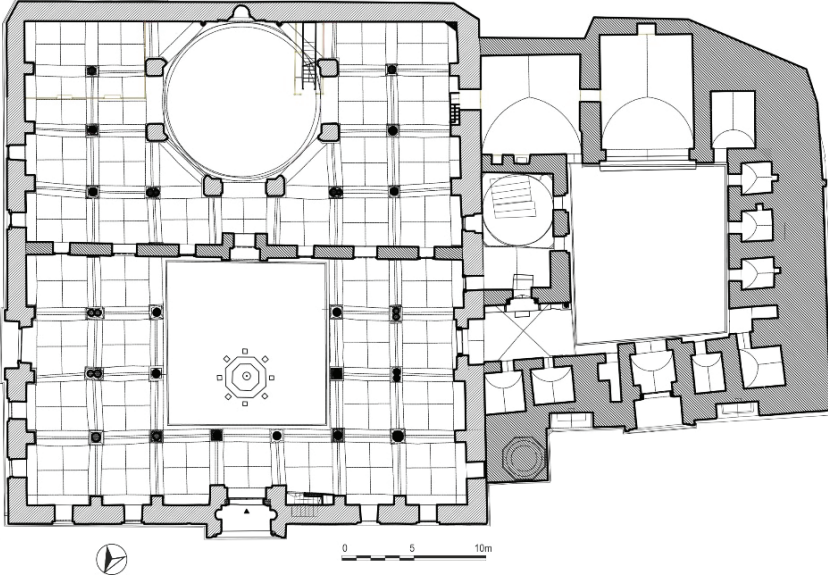
24 Tanman, 2005, 213-225.

25 Aslanapa, 1973, 221.

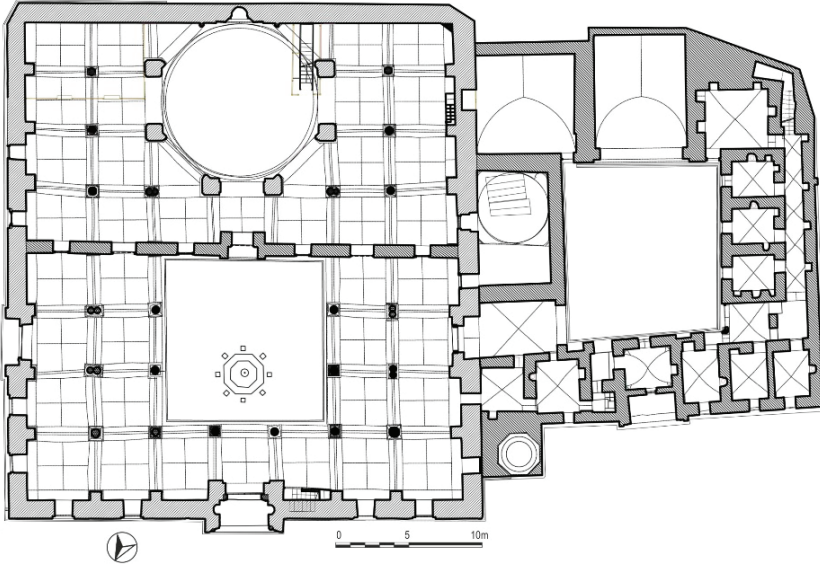
26 Acun, 1999,40.

27 Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi, 2006, 77.

28 Uluçay, 1938, 6; Köklü, 1983,10-11; Gençler, Kaplan ve İpekoğlu, 2018, 1878,1881,1882;

Şekil 3- Ulu Cami ve Medresesi zemin kat restitüsyon planı.
(İzmir Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'nden işlenerek)

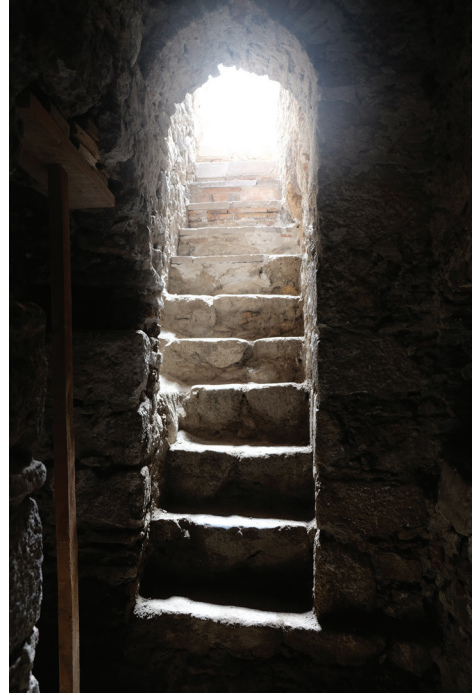
Şekil 4- Ulu Cami ve Medresesi birinci kat restitüsyon planı.
(İzmir Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'nden işlenerek)

Sıva rasparaları sonucu medresede de birtakım verilere ulaşılmıştır. Çalışmalar öncesi medrese hücrelerinin büyük bölümü dikdörtgen şekilli giriş açıklıklarına sahipti. Sadece güneydeki bir hücrenin sivri kemerli bir giriş açıklığı bulunmaktaydı. Yapılan sıva raspası sonucu tüm giriş açıklıklarının aslında sivri kemerli oldukları anlaşılmıştır (Fot. 26). Bazı hücrelerde kemerler sağlam durumda olmakla birlikte birkaçında kısmen izleri görülebilmektedir.

Medresenin çatısına çıkışı sağlayan güneybatı köşedeki merdiven, onarım öncesi toprakla doldurularak iptal edilmiş durumdayken temizlik çalışmaları yapılarak tamamen ortaya çıkarılmış ve tekrar kullanıma açılmıştır (Fot. 27).

Fotograf 26- Medrese odası giriş açıklığı.

Fotograf 27- Medresenin güneybatısında çatıya çıkışı sağlayan merdivenler.

Onarım sırasında çatıda da ilgi çekici verilere ulaşılmıştır. Onarım öncesi yapının üzeri kurşun levha havası verilmiş betonarme bir örtü ile mihrap önü mekânı ve türbe kubbeleri kurşunla kaplıydı (Fot. 28). 1950'li yıllarda yapıldığı bilinen bu kaplama ile birlikte çatıyı çevreleyen parapetler de avlu taçkapısının çerçevesini bozacak şekilde yükseltilmişti. Çeşitli belgeler ve eski fotoğraflar dikkate alındığında ise yapının uzun yıllar boyunca kiremitle kaplı beşik çatıyla örtülü olduğu anlaşılmaktadır (Fot. 29).

Fotoğraf 28-Onarım öncesi yapının betonarme örtüsü.

Fotoğraf 29- 1940'lı yıllarda yapının kiremit kaplı örtüsü.
(İzmir Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'nden)

Restorasyon çalışmaları kapsamında çatının çeşitli kesimlerinde yapılan araştırmalar, özgün örtüye ilişkin ilginç verilere ulaşılmasını sağlamıştır. Çatının belirli noktalarında elde edilen bu veriler sonrasında cami ve medrese çatısının tamamına yönelik çalışmalara yapının kuzeydoğusunda avlu revaklarının üst bölümünde başlanmıştır. İlk olarak yapı için büyük ağırlık teşkil eden beton bloklar alınmış, ardından toprak dolgu kaldırılmıştır (Fot. 30-31).

Tüm çatıda betonarme örtünün hemen altında yaklaşık 40-50 cm.lik yoğun kiremit parçaları ve molozlardan oluşan bir dolguya rastlanmıştır (Fot. 32, 33). Bu dolgunun altında ise gri renkli özgün toprak tabakasına ulaşılmıştır (Fot. 33). Toprak tabakası ile üstteki moloz dolgu arasında, yer yer korunabilmiş durumda bir harç tabakasının varlığı saptanmıştır. Toprak tabakasının altında kalan tonoz ve kubbe aralarındaki boşluklara, ağız kısımları aşağıya bakacak şekilde dönemin defolu pişmiş toprak testilerinin yerleştirildiği anlaşılmıştır²⁹ (Fot. 34, 35). Pişmiş toprak testilerin bulunduğu tabaka ile üzerindeki gri renkli toprak tabakası arasında da yoğun şekilde kiremit kırıklarının kullanıldığı harçlı bir zemin bulunduğu görülebilmektedir.

Bu durumda özgünde toprak damla örtülü olduğu kesinlik kazanan yapının sonra kiremit çatıyla kaplandığı söylenebilmektedir. Çatı kaplamasındaki dönüşüm hakkında 1671 yılında yapıyı gören Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler ve 1670-71 tarihli bir belge önemli bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. Kullanılacak ahşaplardan kiremitlere kadar ayrıntılı bilgiler içeren belgeden, bu tarihte yapının çatısının düz damdan kiremit kaplamaya dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır³⁰. Bu onarımdan hemen sonra yapıyı gördüğü anlaşılan Evliya Çelebi de mihrap önü kubbesinin kurşunla, diğer kesimlerin ise baştanbaşa kiremitle kaplı olduğunu söylemektedir³¹. Dolayısıyla yapının örtüsünün Evliya Çelebi'nin kenti ziyaretinden çok kısa bir süre önce değiştirildiğini kabul etmek mümkündür.

Manisa'da yer alan Gülgün Hatun Hamamı da benzer bir çatı örtüsüne sahiptir. Yapıda 2007 yılında gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sırasında sıcaklık ana kubbesinin çevresindeki boşluklarda çok sayıda defolu testi kullanıldığı ve çatının düz dam şeklinde düzenlendiği görülmüştür³². Gülgün Hatun Hamamı, Manisa Ulu Cami ile çağdaş bir yapıdır. İki yapıda mevcut testiler de benzer formlarda defolu seramiklerdir. Gerek örtüde kullanılan yöntem gerekse pişmiş toprak testiler arasındaki benzerlik bu yapılarda aynı sanatçı grubunun çalışmış olabileceğini de akla getirmektedir.

29 Söz konusu pişmiş toprak testiler Doç. Dr. Sevinç Gök tarafından yayına hazırlanmaktadır.

30 Uluçay, 1940, 142-144.

31 Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2006, 77.

32 Gök Gürhan, 2011.

Fotoğraf 30-
Avlu
kuzeydoğusundaki
kazı ve temizlik
çalışmaları.

Fotoğraf 31-
Harimin doğusundaki
kazı ve temizlik
çalışmaları.

Fotoğraf 32-
Avlu
kuzeydoğusundaki
kazı ve temizlik
çalışmaları.

Fotoğraf 33-
Avlu kuzeydoğusundaki
kazi ve temizlik
çalışmaları.

Fotoğraf 34-
Kubbe ve tonozlar
arasında kalan
boşluklara yerleştirilen
testiler.

Fotoğraf 35-
Kubbe ve tonozlar
arasında kalan
boşluklara yerleştirilen
testiler.

Sonuç

Beylikler dönemi yapıları arasında özel bir yere sahip olan Manisa Ulu Cami ve Medresesi'nde 2019 yılında başlayan ve halen devam eden restorasyon çalışmalarında yapıların inşa evreleri ve örtü sistemi hakkında ilgi çekici verilere ulaşılmıştır. İnşa kitabelerinden, caminin inşasının 1366-67, medresenin ise 1378 tarihinde tamamlandığı bilinmektedir. Caminin batı duvarında ortaya çıkan pencereler ve bitişme çizgileri medresenin inşasına sonradan karar verildiğini, minarenin de medrese ile birlikte eklendiğini göstermiştir.

Yapıyı 1954 yılında onarım sırasında ziyaret eden K. Erdmann, harim kuzey duvarı içindeki sütunları görmüş, caminin özgünde açık olarak inşa edildiğini ve kısa bir süre sonra kapatılmış olabileceğini ifade etmiştir. Önerisini bir restitüsyon denemesine de yansıtan araştırmacı, herhangi bir fotoğrafa yer vermemiştir. 2019 yılında gerçekleştirilen sıva rasparları sonucunda Erdmann'ın ifadelerinin doğruluğu kesin bir şekilde ortaya çıkmış, yapının ilk inşaatta avlulu ve maksure kubbeli bir cami olarak inşa edildiği ancak olasılıkla iklim koşulları nedeniyle çok kısa bir süre içinde -belki de medresenin inşası devam ederken- kuzey duvarı inşa edilerek kapatıldığı anlaşılmıştır.

Çalışmalar sonucunda cami ve medresenin üzerinin özgünde toprak damlı olduğu ortaya çıkmıştır. Kubbe ve tonozlar arasında kalan boşluklara önce defolu pişmiş toprak testiler yerleştirildiği, bunların üzerinin yaklaşık 30cm kalınlıkla toprak tabakası ile kaplandığı anlaşılmıştır. Kullanılan testilerin yine Manisa'da yaklaşık olarak aynı tarihlerde inşa edilen Gülgün Hatun Hamamı çatısında ortaya çıkan testilerle olan benzerliği ve daha da önemlisi yöntemin aynı olması, bu yapıların aynı sanatçı grubunun eserleri olabileceklerini akla getirmektedir. Medresede mevcut kitabeden yapının mimarının Emet bin Osman olduğu bilinmektedir. Bazı araştırmacılar, mimar Emet bin Osman'ın adından hareketle Kütahya'nın Emet İlçesi'ne mensup olabileceğini öne sürse de, caminin özgün plan şeması, harim kuzey duvarında ortaya çıkan gotik pencere düzeni ve çatıda kullanılan yöntem bazı imar faaliyetleri için farklı bir coğrafyadan davet edilmiş bir kişi olabileceğini de düşündürmektedir.

Manisa Ulu Cami ve Medresesi'nde restorasyon çalışmalarında elde edilen değerli bulgular, özellikle camiye ilişkin bilgilerimizi önemli ölçüde değiştirmiştir. Bu durum, yapıların hem rölöve, restitüsyon ve restorasyon projelerinin hazırlanması hem de restorasyon aşamasında ne kadar dikkatli olunması gerektiğinin ve disiplinler arası çalışmaların ne kadar önemli olduğunun somut göstergelerindedir.

KAYNAKÇA

- Abouseif, D. (1992), Baybars I Camii, *TDV İslam Ansiklopedisi, (C.5)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 223-224.
- Abouseif, D. (1997), Hâkim Camii, *TDV İslam Ansiklopedisi, (C.15)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 184-185.
- Acun, H. (1985), Manisa İshak Çelebi Külliyesi, *Vakıflar Dergisi (19)*, 127-146.
- Acun, H. (1999), Manisa'da Türk Devri Yapıları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aslanapa O. (1973), *Türk Sanatı II*, İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- Blair S. ve Bloom J.(2007), “İran, Irak ve Mısır: Abbasiler, Mimari”, *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (Haz. Markus Hattstein-Peter Delius), İstanbul: Literatür Yayınları.
- Bozer, R. (2002), “Ortaçağ Anadolu Türk Ahşap Sanatında Kündekârî Tekniği”, *Türkler, (C. 7)*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 911-917.
- Emecen, F. (2009), “Saruhanogulları”, *TDV İslam Ansiklopedisi, (C.36)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 170-173.
- Erdmann, K. (1958), “Zur Türkischen Baukunst Seldschukischer und Osmanischer Zeit”, *Deutsches Archäologisches Institut Abteilung, Istanbul*er Mitteilungen, Heft 8,
- Ersoy, H. (1942), “Ulu Camii” *Gediz, (C. 5/S. 55)*, 16.
- Gençer, F., Kaplan, Z. ve İpekoğlu, B. (2018), “Tarihi Süreç İçinde Manisa Ulu Cami ve Medresesi”, *Geçmişten Günümüze Manisa, C. III*, (Ed. İ. M. Çağlar, F. Çiftçioğlu ve Z. Ustaoglu), Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları.
- Gök Gürhan, S. (2011), *Bir Seramik Definesinin Öyküsü: Saruhanoglu Beyliği'nin Mirası Manisa Gülgün Hatun Hamamı Seramikleri*, Manisa: Manisa Belediyesi Kültür Yayınları.
- Gökçen, İ. (1946), *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar I*, İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları XVIII.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (2006), (Haz. S. A. Kahraman-Y. Dağlı), İstanbul (9-1), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Kalfazade, S. (2000), “İsâ Bey Camii”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C.22), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 476-478.
- Köklü, N. (1983), “Saruhanlılar Devrinde Manisa (3)”, *Manisa*, 6, 5-29.
- Kubisch, Natascha (2007), “Murabıtlar ve Muvvahidler, Mimari”, *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (Haz. Markus Hattstein-Peter Delius), İstanbul: Literatür Yayınları.
- Riefstahl, R.M. (1931), *Turkish Architecture in Southwestern Anatolia*, Cambridge: Harvard University Press.
- Sönmez, Z. (1989), *Başlangıcından 16.yüzyıla Kadar Anadolu Türk Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tanman, M.B. (2005), “14. ve 15. Yüzyılların Anadolu Mimarlığında Gotik Etkiler”, *Afife Batur'a Armağan-Mimarlık ve Sanat Tarihi Yazıları*, (Ed. Aygül Ağır, Deniz Mazlum, Gül Cephanecigil), İstanbul: Literatür Yayınları.
- Uçar, H. (2012), *Sipil'den Manisa'ya Ab-ı Hayat Manisa Çeşmeleri*, Manisa: Manisa Belediyesi Kültür Yayınları.
- Uluçay, Ç. (1938), “Manisa Tarihi Üzerinde Araştırmalar”, *Gediz*, 16, 5-6.
- Uluçay, Ç. ve Gökçen İ. (1939), *Manisa Tarihine Genel Bir Bakış*, İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları 5.
- Uluçay, Ç. (1940), *Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar I*, İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları 6.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1929), *Kitabeler II*, İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1937), *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yetkin, S. K. (1984), *İslam Ülkelerinde Sanat*, İstanbul: Cem Yayınevi.

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

Sanat Tarihi Dergisi

ISSN 1300-5707

Cilt: 30, Sayı: 1 Nisan 2021

Ege University, Faculty of Letters

Journal of Art History

e-ISSN 2636-8064

Volume: 30, Issue: 1 April 2021

İnternet Sayfası (Acık Erisim)

Internet Page (Open Access)

DergiPark
AKADEMİK

<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

Clarivate
Analytics
ESCI
Emerging Sources Citation Index

ULAKBİM
TR DİZİN

DOAJ

Crossref

EBSCO

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Academic
Resource
Index
ResearchBID

SÖBIAD